

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ: ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Зростання уваги до проблематики інтересів, що спостерігається останнім часом у суспільствознавчих науках, зумовлене актуалізацією пошуку мотивуючих складових соціальної поведінки. Чимала кількість теоретичних напрацювань у цій царині вказує водночас як на загальне визнання важливості її розробки, так і на складність та неоднозначність інтерпретацій, пов'язаних з різноплановістю задіяних теоретичних конструктів. Спроби наукової рефлексії щодо подальшої трансформації категорії “інтерес” орієнтують на те, що “сучасне завдання соціологічної теорії стосовно категорії “інтерес” як важливого елемента поняттєво-категоріального апарату соціології полягає у відтворенні цілісного міждисциплінарного підходу, збільшення масштабу бачення проблеми” [1, с. 170].

З прадавніх часів категорія “інтерес” використовувалася для позначення реальних причин суспільних та індивідуальних дій. Однак кожна з сучасних наукових дисциплін має власну традицію її використання і тлумачення. Так, приміром, особливого імпульсу широкому вжитку даного поняття в економічній науці надали успіхи промислової революції XVIII–XIX ст. Вивчаючи суспільні форми виробництва і розподілу, обміну і споживання матеріальних набутоків, ця наукова галузь відчувала нагальну необхідність запровадження смислової одиниці, котра позначала б взаємозв'язок предмета потреби з її усвідомленням, який розглядався під кутом зору пануючих економічних відносин. Починаючи з “хомо економікус” А.Сміта, інтерес зусилля-

ми Д.Рікардо, Дж.Мілля, І.Бентама та ін. набув значення універсального мотиву, що відтворюється у різних іпостасях завдяки дії механізму конкуренції, забезпечуючи перерозподіл і переорієнтацію активності на найбільш зискові проекти. Пізніше у марксистській політекономічній парадигмі поняття інтересу було задіяно дещо інакше – як підстава для класового єднання, мотивувального чинника формування революційних практик “класу, що сходить”. Для сучасного економічного тлумачення інтересу характерною є його інтерпретація як об’єктивної необхідності задоволення існуючих і очікуваних потреб суб’єктів на засадах їхньої взаємодії, зумовленої характером економічних відносин, що склалися в суспільстві.

Паралельно з економічними розвідками інтересів широке застосування це поняття набуло у правознавстві; починаючи з римської юриспруденції, аналіз інтересів слугував визначенню мотивації, що спричинила злочинні чи протиправні дії. Найретельніше дослідження інтересу провадилися у межах правової теорії інтересів, створеної вже за Нового часу Р.Лерінгом та його послідовниками, котрі розглядали право як закріплений у законодавстві інтерес. У сучасних теоріях права правові стосунки розглядаються як певний простір, у якому відбувається зіставлення інтересу суб’єкта оцінки з інтересами інших учасників правовідносин. Завдяки зростанню суспільної значущості громадських інститутів, підвищенню їхнього впливу на владу, державу і законодавство для теоретичних розвідок проблемного поля новітньої юриспруденції характерним є зростання уваги до соціальної зумовленості правових норм, соціальної легітимації нормотворчості, а отже, й до інтересу як механізму соціального самоконтролю.

Політологічна наука є відносно молодою, але від початку її існування (і навіть до її становлення як окремої дисципліни, якщо згадаємо “Правителя” Н.Макіавеллі чи гобсівський “Левіафан”) інтереси виступають наріжним каменем теоретичного аналізу ідеологічних доктрин і політичних вчень. Політична наука сьогоденної доби

шукає у вивченні інтересів шляхів до їх адекватного розуміння, що дало б змогу у політичній практиці вчасно їх задовольняти, застосовувати оптимальні заходи задля їхнього погодження і координації. Взаємодія різних соціальних акторів за умов характерного для суспільного сьогодення ускладнення суспільної структури вимагає удосконалення методів вивчення і моніторингу не тільки актуальних, а й насамперед потенційних конфліктів інтересів, які надавали б змогу для прийняття ефективних соціально-політичних рішень, вчасного запобігання соціальним кризам та аномаліям.

Цілком очевидно, що сьогодні категорія “інтерес” має складну, синтетичну, багаторівневу структуру, акумулює в собі епістемологічні здобутки цілого комплексу наук про людину і соціум – психології тощо. Підтримуючи ідею вчасності й доцільності запровадження міждисциплінарного підходу до вивчення інтересів, ми водночас не можемо не зауважити, що внутрішня логіка пізнання інтересу в кожній з окремо взятих дисциплін – політекономії, правознавстві, етиці, політології, теорії управління – вимагає від дослідників зміщення фокусу уваги на глибше пізнання світів з префіксами “інтер” та “інтра”. Тож першими торувати шлях до відновлення цілісності уявлень про інтерес, що ґрунтувалися б на синтезі здобутків різних наук, повинна саме соціологія, котра за своїм предметом має всебічно охоплювати всю систему соціальних зв’язків, і психологія, до предмета якої належить як свідомість суб’єктів, так і їхня поведінка разом із мотиваційною складовою.

У психологічному вивченні інтересів переважають два основних підходи. Інтерес розглядають, по-перше, як мотиваційно-емоційний стан, що спонукає до пізнавальної діяльності, яка розгортається переважно у внутрішньому плані; по-друге, як специфічно людський рівень у розвитку потреб, для якого характерна свідомість і воля як вищі культурні потреби, що є, на думку Л. Виготського, рушійними силами поведінки. Не заглиблюючись у їх аналіз,

зауважимо, що в обох випадках істотними ознаками інтересу визнаються наявність емоційного і вольового моментів, освоєння дійсності у формі знань і активне, діяльне ставлення до предмета, визначеного як предмет певного інтересу. Тому для психологічних дефініцій загалом характерним є трактування інтересів як мотиваційно-емоційних станів, що спонукають до діяльності і задоволення потреб суб'єкта як однієї з форм спрямованості поведінки [2, с. 157–158].

У соціології категорія інтересу розглядається як одна з найважливіших, така, що фіксує глибинну сутність процесів соціального спричинювання в суспільстві. Дослідження проблематики інтересів (що виступають насамперед як інтереси соціальні) поєднано з необхідністю подолання ряду певних теоретичних і методологічних труднощів, основна з яких полягає в тому, що інтерес являє собою єдність суб'єктивного й об'єктивного, тобто, з одного боку, він виступає як безпосередній спонукальний мотив соціальних дій, а з іншого – як форма, у якій суб'єкт усвідомлює свій соціальний стан і відповідні потреби.

Однак подвійна природа інтересу не заважає розумінню того, що соціальний інтерес є рушійною силою соціальних дій, у яких продукуються мотиви і стимули, ідеї, переживання та емоції соціальних суб'єктів. Інтереси, як і потреби, – практичне виявлення необхідності, однак вони більш безпосередньо, ніж потреби, відбивають ставлення людей до умов свого існування і розвитку. Відбиваючи соціальне становище суб'єкта, інтерес робить це певним чином, зумовленим як особливостями цього становища, суспільно-історичних чинників і передумов, що його спричиняють, так і специфікою відображення, внутрішнім станом суб'єкта. Тож суспільні відносини виявляються в соціальних інтересах і набувають характеру рушійних сил суспільного розвитку в процесах діяльності конкретних суб'єктів, що керуються усвідомленими в тому чи іншому вигляді власними інтересами.

Таким чином, соціальні інтереси можна означити як способи активності соціальних акторів за тих чи інших умов дій (об'єктивні і суб'єктивні можливості дій і очікування щодо реакцій суспільства, його окремих груп, верств, соціальних інститутів), що дають змогу суб'єктові інтересу реалізувати свою ідентичність у рамках відповідної суспільної спільноти. В.Тарасенко вважає, що соціальний інтерес слід тлумачити, по-перше, як особливу форму існування та вияву суспільного інтересу; по-друге, як вираження соціальних потреб суб'єктів (індивіда, групи, класу, нації, народу) через його місце (статус) у системі соціальних відносин та взаємодій з приводу умов та засобів задоволення цих потреб. Дослідник підкреслює, що “соціальний інтерес – складне утворення, що об'єктивно виникає в результаті трансформації потреб даного суб'єкта через той чи інший тип (модель) його відносин та взаємодій з іншими суб'єктами” [3, с. 217]. На наш погляд, соціальний інтерес – це спосіб адаптації потреб соціальних суб'єктів різного рівня до власних соціальних можливостей, становища, стану та умов життєдіяльності, що забезпечує спрямованість їхньої поведінки при виборі поміж існуючих чи конструюванні нових форм і засобів задоволення цих потреб.

Формування інтересів з цих позицій можна розглядати і як результат утвердження суб'єкта в об'єктивному світі, і як результат соціального конструювання самої соціальної реальності. Своєю чергою, інтереси впливають на зміст знань суб'єкта про світ, коригуючи процес добору цінностей, що становлять підмурок світоглядних переконань, а відтак надають ціннісні орієнтири для визначення спрямованості соціальної поведінки. Основними компонентами соціального інтересу виступають: соціальний стан суб'єкта (сукупність його зв'язків із суспільством); ступінь відрефлексованості власного становища (від неясних, слабо усвідомлюваних відчуттів до ясних, чітко сформульованих оцінок); ієрархізована система мотивів діяльності, спрямованих на різні об'єкти дійсності; організаційні прин-

ципи діяльності, за допомогою яких суб'єкт утверджується в об'єктивному світі. Сукупність можливостей (соціальний стан, статуси) окреслює межі доступного для суб'єкта. Але тільки у випадку відрефлексованості спектра потенційних варіантів дії і тільки за умови необхідності такої дії під кутом зору потреб суб'єкта формується інтерес, що виступає як безпосередня причина його соціальної поведінки.

Соціальні інтереси відбивають практичне ставлення людей до умов свого існування і розвитку, визначаючи позиції і спрямованість поведінки суб'єктів при виборі шляхів задоволення своїх потреб у процесі подальшого досягнення цілей. А.Здравомислов зауважує: "...якщо потреби орієнтують поведінку людей на здобуття тих благ, що виявляються життєво необхідними або стимулюють життєво необхідні способи діяльності людини, то інтереси – це ті стимули, що беруть початок у людських взаєминах" [4, с. 114].

Структурація соціальних інтересів пов'язана з поділом праці й закріпленням певних видів діяльності за відповідними соціальними групами. Ці процеси супроводжуються виробництвом особливих форм спілкування як компонентів способу життя представників соціальних груп, персоніфікацією суспільних відносин і появою особистісних типів, найбільшою мірою відповідних даному способу виробництва. Одночасно складаються історично стійкі форми організації спільної діяльності людей щодо присвоєння корисного ефекту різних благ, соціальних функцій і т.п., формуються різні форми власності і виникають специфічні соціальні інтереси власників. Реалізація цих інтересів супроводжується виробленням відповідних правил і алгоритмів поведінкових дій, організаційних і нормативних зразків діяльності, формуванням тих властивостей і якостей суб'єктів, що актуалізуються в процесі досягнення цілей. Суб'єкт власності характеризується специфічним становищем щодо інших суб'єктів (його соціальний статус

визначається сукупністю можливих видів і форм поведінки, припустимих позицій у відносинах, фіксованих прав і привілеїв); особливими матеріальними і соціальними потребами, інтересами, мотивами і цілями, що спонукають до реалізації прагнень доступними йому засобами. Відповідна соціальна роль закріплюється за допомогою організованої системи поведінки і соціальних відносин, що дають змогу реалізувати соціально значущі властивості суб'єкта (соціальні здібності, інтереси і мотиви). Передумовою реалізації власником своєї ролі виступає його діяльнісний потенціал і соціальний капітал, змістом яких є сукупність специфічних трудових і соціальних здібностей суб'єкта.

Існує два основних способи реалізації інтересів – сила (перевага і насильство) і право (відповідальність і пошук домовленостей). Гармонізація інтересів на рівні великої соціальної групи, а, тим більше, кількох таких груп чи людства загалом являє собою надзвичайно складне суспільне завдання: історичний реалізм змушує скептично оцінювати можливість забезпечити перевагу принципу права в реалізації відповідних інтересів. Реальні актори визнають значущість правових норм як інструмента підтримки компромісу лише на той час і тією мірою, якою вони збігаються з національними, регіональними і корпоративними інтересами.

Характерною рисою сучасного соціального розвитку нашого суспільства є зміна ціннісних систем на макро-, мезо- і мікрорівні і, відповідно, формування нового ціннісного простору. Отже, необхідною умовою функціонування соціуму стає завдання узгодження соціальних інтересів суб'єктів соціальних змін як підґрунтя для всіх соціальних взаємодій, надто у період суспільного реформування. Аналіз процесів соціальних трансформацій сучасного українського суспільства припускає дослідження цієї проблеми в єдності соціетального, інституціонального і власне соціологічного і соціально-психологічного підходів.

Насамперед йдеться про дослідження процесів формування й узгодження інтересів соціальних суб'єктів різного рівня, вивчення того, яким чином ці інтереси усвідомлю-

ються, осмислюються і декларуються, які засоби планують задіяти актори для їхньої реалізації в практичній площині. На макрорівні ці чинники визначають як стратегічну перспективу, так і практичну можливість розробки конструктивної загальнонаціональної програми перетворень і її наступної реалізації, на мікрорівні вони виступають важливими детермінантами організації повсякденного життя людей, виявляючись у їх загальних орієнтаціях і мотивації дій, змінюючи характер суб'єктності в напрямі розширення свобод і самостійності рядових членів суспільства.

Слід зауважити, що потенціал ідей, здатних інтегрувати людство на підґрунті загальних інтересів і цінностей у довгостроковій перспективі, обмежений. Ідеологічна скрута закономірно призводить до того, що в сучасному світі опора на метацінності при досягненні компромісів можлива тільки в питаннях, що стосуються умов виживання людства загалом (глобальні проблеми екології і розробки природних ресурсів, боротьба з епідеміями і голодом, протистояння загрозам використання зброї масового знищення, тероризму тощо). Після збанкрутіння комуністичної ідеї (принаймні, в її радянському втіленні) не існує сьогодні самоочевидних цінностей і для більшості населення на пострадянському просторі. В Україні, зокрема, дефіцит консолідуючих цінностей на тлі різких розбіжностей у розумінні демократії, ролі держави, протистояння політичних і національних еліт поглиблює економічний і ідеологічний розкол різних верств населення, а відтак і розходження векторів їх інтересів.

Яскраво ілюструють це результати соціологічного моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 р. За даними 2008 р., як і шістьнадцять років тому, у суспільстві вдвічі більше прибічників соціалістичного шляху розвитку порівняно з прихильниками капіталізму (відповідно 22,5% і 11,6%), хоча увесь цей час відбувається становлення і зміцнення приватного капіталу. 38% опитаних вважають, що сьогодні в країні є лідери, здатні ефективно нею керувати, 33% дотримують-

ся протилежної думки. Підтримують ідею приєднання України до союзу Росії й Білорусі 60% респондентів і водночас 44% вітали б вступ України до ЄС. 38,4% проти надання російській мові в Україні офіційного статусу, 48,6% – “за”. 11,7% вважають, що нині “можна жити”, 27,3% певні, що терпіти далі своє тяжке становище вже неможливо [5, с. 10, 11, 14, 34, 44]. Як бачимо, з багатьох принципових питань внутрішнього життя і зовнішніх стосунків в українському соціумі відсутня єдність, натомість чітко виражене протистояння інтересів значних верств населення.

Зіткнення різнопланових соціальних інтересів, що істотно загострилося в період розвалу колишньої системи, зумовило нову конфігурацію конфліктів, що набули багатополюсного і різноаспектного характеру. Серйозною проблемою для нашого суспільства, що значною мірою детермінує пролонгацію системної кризи, стала відсутність легітимних макросуб’єктів, тобто носіїв і виразників інтересів суспільства в цілому, а також затяжна конфронтація інтересів суб’єктів, що діють на мезорівні.

Емпіричне дослідження структури інтересів, проведене співробітниками відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України навесні 2008 р. серед дорослого населення м. Києва (N=1200, вибірка цільова квотна), свідчить, що жоден з владних інститутів кияни не вважають представником своїх інтересів (табл.). На запитання щодо основних акторів політичного і суспільного життя отримано відповіді, які свідчать, що лише незначна частина респондентів вважає представників владної еліти захисниками інтересів населення, що здебільшого вони захищають власні інтереси.

Як бачимо, і основні гілки центральної влади, і місцеві чиновники, і всі без винятку політичні партії дбають, на думку 35–45% опитаних, насамперед про власні інтереси, нехтуючи своїми прямими обов’язками і декларованими в політичних програмах цінностями. Якщо високий показник “кланового егоїзму” (68,1%), притаманного керівникам і власникам підприємств, видається досить закономір-

Таблиця

**Розподіл відповідей на запитання
“На Вашу думку, чиї інтереси в першу чергу виражають і захищають сьогодні?..” (2008, %)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Всього народу</i>	<i>Держави</i>	<i>Багатих людей</i>	<i>Людей із середніми доходами</i>	<i>Бідних людей</i>	<i>Свої власні</i>	<i>Нічій</i>	<i>Важко сказати</i>
Президент	16,9	19	6,7	1,1	1,1	29,1	10,7	13,3
Уряд	11,4	17,3	9,3	1,3	0,8	34,6	10,5	12,4
Верховна Рада	9,9	15,9	10,3	1,1	0,5	35,6	10,6	13,6
Блок Литвина	3,1	2,1	7,1	5,4	2,3	37,8	15,8	21,8
БЮТ	5,8	3,3	8,1	3,8	2,5	46,1	11,8	15,4
Компартія	2,6	1,1	4,8	2,2	3,5	41,7	18,9	21,3
НУНС	2,5	2,1	7,6	3,2	2,0	42,3	14,2	21,8
Партія регіонів	3,3	1,8	15,2	2,3	1,4	44,3	11,3	16,4
Прогресивна соціалістична партія (Н.Вітренко)	2,0	1,0	4,5	1,7	3,0	40,0	20,5	23,5
Соціалістична партія (О.Мороз)	1,6	1,5	4,3	3,0	2,3	40,7	19,4	23,3
Засоби масової інформації	21,7	6,8	8,5	2,6	1,3	21,3	15,3	19,3
Представники місцевої влади	5,6	4,0	9,8	6,0	5,6	37,7	10,0	18,3
Керівники, власники підприємств	1,7	0,8	4,2	2,4	0,6	68,1	8,1	10,5
Збройні Сили (армія)	20,0	31,2	2,0	1,2	1,2	13,7	8,7	18,9
Правоохоронні органи	19,3	16,5	10,8	0,9	0,8	20,5	9,3	19,0
Культурна і наукова еліта	16,2	10,22	5,5	1,8	0,6	22,2	9,9	30,8

ним, то бентежить те, що навіть за більш-менш позитивної оцінки ролі армії, правоохоронних органів, ЗМІ, науки і культури у захисті інтересів держави і населення чимала частка респондентів вважає, що й для цих інститутів типовим є переважання групових інтересів над суспільними.

За таких умов особиста ситуація на мікрорівні також залишається для переважної частини населення несприятливою, оскільки індивідуальному актору важко знайти

своє місце в нинішній надто невизначеній соціальній системі, що втягує в активне функціонування тільки незначну частину суспільства. Тому зусилля на мікро- і мезорівні окремих ініціативних суб'єктів і соціальних груп, об'єднаних спільними цілями в тій чи тій життєвій сфері, не можуть вирішити кризову ситуацію в масштабі всієї країни і консолідувати суспільство загалом.

Більше того, населення приймає встановлені можливо-владцями "правила гри", дбаючи про власні інтереси, попри всі правові й моральні заборони. Так, під час опитування киян 2008 р. на проєктивне запитання про те, яким чином більшість людей ладна задовольняти свої інтереси, отримано дані, які свідчать, що, на думку 40,6% респондентів, люди "готові використати будь-які, навіть злочинні та аморальні способи дій"; ще 44,4% вважають, що пересічні громадяни "здатні при нагоді "згрішити", але здебільшого дотримуються правових і моральних норм" і лише 15% переконані, що "завжди діють відповідно до правових й моральних вимог суспільства". Тож масова легітимація у суспільній свідомості аморальних і протиправних засобів досягнення власних інтересів створює живильне підґрунтя для корупції, хабарництва, моральної розбещеності й уседозволеності, що стають у буденному житті нормою поведінки, викорінювати яку доведеться навіть не роками, а десятиліттями.

Що ж до перспектив подальшого теоретичного вивчення соціальних інтересів у рамках соціології, то вони пов'язані з необхідністю досліджувати поєднання інтересів, їхню структурну конфігурацію; межі соціально-просторового континууму, в якому продукуються й функціонують актуальні для суспільного сьогодення інтереси. Насамперед практичним запитам сучасної доби відповідає виявлення суб'єктів тих чи тих соціальних інтересів, розмаїття характерних для кожного з них особливостей і способів артикуляції інтересів; стрижневих ідеологем і соціальних міфів у структурі потреб і цінностей як спонук; чинників довіри або недовіри до трансляторів, що надають можливості реалізації інтересів або навіть безпосередньо при-

значені слугувати механізмами їх реалізації; можливостей технологічного регулювання і маніпулювання соціальними суб'єктами шляхом впливу на їхні інтереси; з'ясування об'єктивних і суб'єктивних оцінок соціальної нерівності і протестного потенціалу в суспільстві, ступеня задоволеності щодо результатної форми досягнення й темпів реалізації домагань.

Динаміка перехідного періоду така, що на зміну нинішнім соціальним процесам, зумовленим станом анемії й непевності, мають прийти інші – жорсткіші в соціальному сенсі й більш структуровані та визначені – у психологічному. З одного боку, соціальні відносини стають дедалі раціональнішими, заснованими на свідомій аналітичній оцінці подібності й розбіжності реальних інтересів, а не на нормативно-ціннісних перевагах тієї чи тієї ідейної традиції. З іншого – ідейна визначеність є передумовою усталення стратегії розвитку на макрорівні, бо без чітких ціннісних орієнтирів надто ускладнюється врахування інтересів суб'єктів, що співробітничать або протидіють один одному, соціальних наслідків прийнятих рішень. Але у будь-якому разі розв'язанню цих і багатьох інших нагальних науково-практичних проблем мусить передувати ґрунтовне теоретико-методологічне опрацювання взаємозв'язків інтересів із ціннісними орієнтирами (проклямованими, нормативними, уявними, приписуваними і реальними).

Література

1. *Мартинюк І., Александров Д.* Протосоціологічна традиція у становленні категорії “інтерес” //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4.
2. Современный психологический словарь / Под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. – СПб., 2006.
3. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник. – К., 1998.
4. *Здравомыслов А.Г.* Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М., 1995.
5. *Головаха Є., Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008.